

MIKÓ GÁBOR*

A formuláskönyv és a leveleskönyv határán Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézirata

A tanulmány a hazai medievisztikában hosszú időn át elhanyagolt formuláskönyvek kutatásához járul hozzá új adatokkal. Rövid historiográfiai bevezetést követően egy az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető formulárium-kéziratot mutat be, amely nagyszámú kiadatlan Jagelló-kori oklevelet tartalmaz. A műfajt képviselő kódexekben rejlő feltáratlan oklevelek fontossága mellett a formulás- és leveleskönyvek terminológiájának problémáira is felhívja a figyelmet.

Kulcsszavak: formuláskönyv, leveleskönyv, Jagelló-kori oklevelek, oklevélkiadás

Keywords: formulary book, correspondence book, Jagellonian charters, publication of charters

A Magyar Királyság területén a középkor folyamán összeállított formuláskönyvekről terminológiai problémákat is felvető tanulmányt írni merészségnek, vagy épp feleslegesnek is tűnhet. Jóllehet a műfajba sorolható kéziratos kötetek közül mindeddig csupán néhány lett teljes szövegében kiadva, analízisük modern terminológiáját Bónis György az 1970-es években már kidolgozta.¹ Esetében a vonatkozó hazai forrásanyag mindmáig egyik legavatottabb ismerőjéről volt szó, a tárgyban végzett kutatásainak jelentősége talán csak a formuláriumokat a történeti kutatás számára felfedező Kovachich Márton Györgyéhez mérhető.² Bónis mind az egyházi, mind pedig a világi jellegű köteteket jól ismerte, jó néhányról önálló tanulmányt is készített. A középkori, illetőleg középkori vonatkozású kéziratok nála fellelhető listája tudomásom szerint műveinek megjelenése óta nem bővült. Jelentős előrelépés történt azonban a szövegek kiadása terén. Témám szempontjából a legfontosabb a Beneéthy- és a Nyási-formuláskönyvek 2018-ban megjelent modern kritikai edíciója.³ Előkészületben van egy másik jelentős középkori gyűjtemény, a Magyi-formulárium modern

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának (BO 00020/18/2) támogatásával készült.

¹ BÓNIS GYÖRGY: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest, 1972. 143–161.

² MARTINUS GEORGIUS KOVACHICH: *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus, authenticisque Regni Hungariae olim usitati*. Pesthini, 1799.

³ *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. Ed. PETRUS ERDŐ–CORNELIUS SZOVÁK–PETRUS TUSOR. (Collectanea studiorum et textuum I/4.) Budapest, 2018. (továbbiakban: FES) – A kötetről SOLYMOSSI LÁSZLÓ írt recenziót: *Magyar Sion*. Új folyam 13 [55] (2019) 133–139.

kiadása is.⁴ Magam az Oláh Miklós nevéhez kapcsolt, ám Jagelló-kori formuláskönyv kiadását készítem elő.

A formuláriumok hazai kutatástörténetének ismertetése alól most felment, hogy ezt alig egy évvel ezelőtt tette meg Szovák Kornél.⁵ Itt csupán a tanulmányom szempontjából fontos, 15. és 16. századi, mindenekelőtt világi jellegű okleveleket tartalmazó köteteket sorolom elő röviden. Ide tartozik a 15. század utolsó negyedéből való, már említett Magyi-formulárium, a pécsi Klimó-könyvtárban őrzött, Mátyás-kori okleveleket fenntartó, mai formájában csonka formuláskönyv, valamint a világi jellegű anyagát tekintve szintén Mátyás uralkodásának idejéhez köthető Somogyvári Formuláskönyv. Már a 16. század első évtizedeihez köthető egy jelenleg az OSZK-ban őrzött, szintén csonka kézirat, amely legnagyobb részben II. Ulászló-kori okleveleket tartalmaz, hasonlóképp a már említett Oláh Miklós-féle formuláskönyv, amelynek törzsanyagát az 1500-as évek első két évtizedének oklevelei teszik ki (részleges másolata megtalálható Stockholmban a Svéd Nemzeti Levéltárban), továbbá az 1514 körül összeállított Werbőczy-formuláskönyv.⁶ A kutatás figyelembe vett még olyan, már 1526 után készült gyűjteményeket is, amik tartalmaztak középkori anyagot, így elsőként az Istvánffy-formuláskönyvet, valamint a 16. század második feléből való, Listhius Sebestyén, illetve Szöröcsöky Benedek nevéhez fűződő kéziratokat. Ehhez az idézett szakirodalomban fellelhető listához csupán két apróbb adatot tennék hozzá: egyrészt a 16. század végéről való Illésházy-formuláskönyv is tartalmaz (bár nem nagy számban) középkori okleveleket,⁷ másrészt egy az Istvánffy-formuláriummal szoros kapcsolatban álló kéziratot őriz az Ottoboni Könyvtár részeként a Vatikáni Könyvtár is.⁸

Elég csak a Kovachich által közzétett *manuscriptum*-tartalomjegyzékeket szemügyre venni, hogy láthatóvá váljék, a szerkesztők mennyire sokféle irattípust vettek be a gyűjteményeikbe, ezeket pedig sokszor (legalábbis látszólag) rendszer nélkül másolták össze. Látható ez az OSZK Cod. Lat. 322. jelzetű kéziratában, hasonlólt tapasztaltam az Oláh-féle formulárium átírása közben, ahol nem egy oklevél esetében az is előfordult, hogy kétszer is bemásolták a kötetbe. Dreska Gábor is utalt a rendezetlenségre a Magyi-formuláskönyv esetében, ahol ráadásul az „összevisszaságot” a kézirat lapjainak bekötésekor történt keveredés is súlyosbítja.⁹ Az Oláh-féle kötet esetében ugyanakkor feltűnt, hogy egyes, hasonló tárgyban született iratok egy csoportban maradtak.¹⁰ Hogy ez vajon arra utalhat-e, hogy az

⁴ FES LXVI.; Vö. DRESKA GÁBOR: Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv. A Magyi-formulárium. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL. Budapest, 2014. I. 43–51.

⁵ SZOVÁK KORNÉL: Formuláskönyvek a középkori Magyarországon. In: FES LV–LXXVII. (angolul: XVII–XL.)

⁶ A fenti kéziratokra vonatkozó szakirodalomra ld. uo.

⁷ FAZEKAS ISTVÁN: Egy 16. század közepi kancelláriai formuláriumos könyv tanulságai. In: *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Szerk. DRASKÓCZY ISTVÁN–VARGA JÚLIA–ZSIDI VILMOS. Budapest, 2018. 553. A szintén általa említett Szecsődy Gergely-féle formuláskönyvet (OSZK Föl. Lat. 3701.) is átnéztem, de nem találtam benne középkori oklevélszöveget. – Ld. még alább a 11. jegyzetet.

⁸ BESSENYEI JÓZSEF: A Vatikáni Könyvtár Ottoboni-gyűjteményének Ottob. Lat. 2746. jelzetű kódexe. *Lymbus* 2006. 317–328.

⁹ DRESKA, i.m. 44–47.

¹⁰ Legszembetűnőbb példa erre a II. Ulászló király által kiadott regálisok azon csoportja, amik a 33–41. lapokon olvashatók a kötetben.

okleveleket együttesen vették át más forrásból, egyelőre nem tudtam eldönteni. Az viszont biztos, hogy a kéziratok szerkezete még nagyon messze áll attól az egységességtől, amit például az egy évszázaddal később készült Illésházy-formuláskönyv esetében tapasztaltam.¹¹

Éppen a kötetekben foglalt oklevéltípusok sokfélesége adta az ötletet, hogy nem lehetne-e a középkori okleveleket is fenntartó formuláriumok sorát bővíteni, ami adott esetben akár magának a 'formuláskönyv' fogalomnak a bővítéséhez vagy pontosításához is hozzájárulhat. Először is feltűnt, hogy a már említett Istvánffy-formuláskönyvet a legújabb szakirodalom is Báchy Ferenc leveleskönyveként említi, átvévén a régebbi szakirodalom ama megállapítását, hogy maga Báchy lehetett a kézirat összeállítója.¹² Egy másik leveleskönyv, nevezetesen a Váradi Péterhez kötött, azonban tudomásom szerint mindeddig nem került fel a formuláriumok listájára. Annak ellenére sem, hogy Véber János kimutatta: a kötet több kézirat kolligátuma, és jelentős számban tartalmazza I. Mátyás király, illetve két Jagelló utóda okleveleit.¹³ Ezek sok esetben a formuláskönyvek műfajának megfelelően datálatlanok. Mátyás leveleinek kiadásakor a kéziratot (bár csak másolatból) felhasználó Fraknoi Vilmos ezt ki is emelte, mégpedig az alábbi módon: „Azonban ezek a gyűjtemények [ti. a Váradi-féle leveleskönyv, illetve az általa felhasznált további gyűjtemények – M. G.] ... több fogyatkozást tüntetnek föl. Azok, a kik összeállították, sem arra nem gondoltak, hogy hivatalos regista-könyveket alkossanak, sem arra, hogy a jövőendő számára történeti forrásokat nyissanak meg. Csak az lebegett a szemük előtt, az irodáknak mintákat, a közönségnek olvasmányt nyújtsanak. ... És a levelek dátuma rendszerint, a szövegben előforduló tulajdonnevek gyakran – a szerkesztők szemében jelentéktelen részletek – elhagyottak.”¹⁴ Akár egy formuláskönyv jellemzése. Azt, hogy egy „leveleskönyv” és egy „formuláskönyv” között mennyire elmosódott a határ, mi sem bizonyítja jobban, hogy az Oláh-féle formuláskönyvet a benne foglalt több tucat Mátyás-levél miatt leveleskönyv funkciójában használta fel Fraknoi. Ugyanígy járt el és a két forrástípust együtt kezelte Schönherr Gyula is, aki Mátyás és a pápák levelezését rendezte sajtó alá.¹⁵ Később Bónisnál is olvashatunk arra

¹¹ A kézirat (OSZK Fol. Lat. 2238) átforgatása során lettem arra figyelmes, hogy a kötet szerkesztője a középkori okleveleket jellemzően az egyes, tematikailag rendezett oklevél-csoportok élén helyezte el, azokhoz mintegy történeti bevezetőt is adva. Ld. pl. az evokációs (fol. 37r), az exempciós (fol. 67r), a donációs (77r), vagy a kreációs okleveleket (fol. 86r, 88v).

¹² SZOVÁK, i.m. LXVIII.; Vö. KUBINYI ANDRÁS: Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse. In: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. ALMÁSI TIBOR–DRASKÓCZY ISTVÁN–JANCÓ ÉVA. Budapest, 2005. 176., ahol a szerző BÓNIS GYÖRGY: *Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon* című művének (Budapest, 1971.) 354. oldalára hivatkozik. A kézirat itt olvasható megnevezése: „Báchy Ferenc formuláskönyve”.

¹³ VÉBER JÁNOS: *Két korszak határán. Váradi Péter pályaképe és írói életműve*. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest, 2009. 126–127.; Ld. még Uő: *Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe*. Pécs–Budapest, 2016. 116–120. – A disszertáció szövege részletesebb.

¹⁴ *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I. 1458–1479*. Szerk. FRAKNOI VILMOS. Budapest, 1893. (továbbiakban: MKL) Bevezető. 7. – Ennek a MAYER GYULA által felülvizsgált és kiegészített reprint kiadását (Budapest, 2008.) használtam, ami megtartotta az eredeti munka lapszámozását is.

¹⁵ *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae. Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458–1490*. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. I/6.) Budapest, 1891. LXIX–LXX. (SCHÖNHERR GYULA előszava.)

nézvést utalást, hogy mennyire nehéz a két műfajt elkülöníteni.¹⁶ Hasonlóképp vélekedett a két forrástípusról Rácz György is, amikor Mátyás király leveleiről írván úgy fogalmazott, hogy „a legjobban sikerült darabokat vagy azokat, amelyek tartalmuk miatt érdeklődésre tarthatnak igényt, leveleskönyvbe másolták. Tették ezt ... azért, hogy hasonló ügyekben később is mintául szolgáljon a kancelláriában, azaz formuláskönyv szerepét töltsse be...”¹⁷ A kútfők már említett sokfélesége okán magam úgy gondolom, hogy a ’formuláskönyv’ fogalmat érdemes lehet azokra a kéziratokra is kiterjeszteni, amik adott esetben több formulázott „levelet” tartalmaznak, mint oklevélformulát – ezzel kapcsolatban elegendő csak a Báchy- és a Váradi-leveleskönyvekről mondottakra utalnom.

Ha már az alapötletet Fraknoi és Schönherr írásai adták, értelemszerűen az ő kutatási eredményeik nyomán indultam el. A Fraknoi által a Mátyás-levelek kiadásához felhasznált kéziratok közül a legrégebbi Héderváry-kódex¹⁸ mellett a Váradi-leveleskönyv *manuscriptum*ára vetült a legtöbb figyelem. Miként Véber János feltárta, ennek számos másolata készült a 18. század folyamán, amik közül jó néhány ma is fellelhető.¹⁹ Közülük néhány már Fraknoi előtt is ismert volt.²⁰ Azonban nem ennek és nem is a Héderváry-kódexnek aknáztta ki legbővebben a tartalmát, hanem egy olyan kéziraatra építette forrásközlése szám szerint legbővebb részét, ami az ő korában Fol. Lat. 1656. szám alatt volt fellelhető a Nemzeti Múzeum könyvtárban – és ami ma is ezt a jelzetet viseli. A kézirat rövid leírását két adattal egészítette ki. Egyrészt kiemelte, hogy a korábbi kutatók a gyűjteményt nem használták fel, másfelől megemlítette, hogy a kötet II. Ulászló, II. Lajos és I. Ferdinánd korából is tartalmaz okleveleket. Fraknoi ezen megjegyzése vezetett arra, hogy a kötetet, főként annak Jagelló-kori anyagát alaposabban szemügyre vegyem. Ennek során két dologra figyeltem fel. Egyfelől pontosítandó Fraknoi azon állítása, hogy a kötetet még nem használta fel a régebbi kutatás, ugyanis Pray György már jó néhány okirat szövegét közölte belőle, bár valóban nem Mátyás-koriakat, és nem egyszer csak kivonatokat.²¹ Másfelől megállapítottam, hogy e Jagelló-kori oklevelek jó része kiadatlan, aminek egyik oka minden bizonnyal az, hogy a kézitról nem készültek fotófelvételek az Országos Levéltár fényképgyűjteménye számára. E helyütt említem meg azt is, hogy az 1490 és 1526 közé keltezhető diplomák egy részéből hiányoznak a konkrét adatok (dátumok, hely- és tulajdonnevek,

¹⁶ BÓNIS, *Középkori jogunk* 146.: „Az egri főegyházmezei könyvtárban őrzött Istvánffy-kódex ... valójában Báchy Ferencnek, János király titkárának formulás- és leveleskönyve.”

¹⁷ RÁ CZ GYÖRGY: A Héderváry-kódex hasonmás kiadása. (Bevezető) In: *Héderváry-kódex. Mátyás király leveleskönyve a Héderváry család egykori könyvtárából*. Budapest, 2008. – A bevezető a kézirattal foglalkozó legfontosabb szakirodalmat is hivatkozza.

¹⁸ Ld. *Héderváry-kódex*.

¹⁹ VÉBER, Kézirat 128–135.; VÉBER, *Két korszak* 119.

²⁰ FRAKNOI VILMOS: Mátyás király leveleinek új kiadásáról. *Magyar Könyvszemle* 15 (1890) 4.

²¹ PRAY GYÖRGY a kéziraatra az *Annales regum Hungariae*... IV. kötetében hivatkozott (Vindobonae, 1767.), ami 1458-tól 1526-ig öleli fel a Magyar Királyság történetét. A kéziratot minden esetben, amikor idézte, az alábbi rövidítéssel látta el: „Cod. MS rerum sub Wladislao gestarum”, ám részletesebb leírást nem adott róla; műve előszavában is csak annyit közölt, hogy a kódex Mátyás és II. Ulászló királyoktól tartalmaz leveleket. Mindennek alapján magam sem tudtam volna a kéziratot azonosítani, ehhez maga a kódex adott támpontot, mégpedig az első oldal rektóján olvasható alábbi bejegyzéssel: *Codice isto usus est Pray, qui illum in Annalibus T. IV. p. 258. appellat Cod. MS. rerum sub Wladislao II. gestarum, ubi plura ex illo produxit, hic autem et pagina et monumenta numeri propria manu notavit et quasdam inuentiones apposuit.*

maguknak az iratoknak a kiadói), így gond nélkül formulás okleveleknek nevezhetők. Ugyanez igaz a Ferdinánd-kori oklevelekre is. Ennélfogva nem látok rá okot, hogy a kéziratot ne emeljük be a középkori vonatkozású formulás- vagy leveleskönyveink közé.

A következőkben először a kéziratot írom le bővebben, értelemszerűen nem csupán a Mátyás-levelekre koncentrálva. Hangsúlyozom, egyelőre csak vázlatos ismertetést tudok adni. Azonban lehetőség szerint rekonstruáltam mindazt, amit a kötet múltjáról tudni lehet, majd a tartalma alapján összeállításának folyamatát igyekeztem felderíteni.

A folió méretű kötet 162 lapból áll és összesen 319 oklevél szövegét tartalmazza. Egykorú címe nincsen, ám a gerincén az alábbi titulus olvasható: *Epistolae principum*. Provenienciájáról annyit lehetett megállapítani, hogy 1784-ben Szentkatolnai Demjén Antal (ekkoriban egyetemi tanár Pesten)²² birtokában volt,²³ aki a kéziratot később, immár királyi tanácsosként a Nemzeti Múzeum könyvtárának ajándékozta.²⁴ A kódex történetéhez kapcsolódik még, hogy (Fraknoi Vilmos tudósítása szerint) Batthyány Ignác erdélyi püspök másolatot készíttetett róla, ami a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárba került.²⁵ Ezt az adatot azonban nem tudtam teljes biztonsággal ellenőrizni.²⁶ Kötése 16. századi bőrkötés, ennél pontosabb datálást a lapok vízjele tesz lehetővé: ennek alapján még 1550 előtt bekötötték a lapokat.²⁷ Néhány folió összekeveredése alapján az is megállapítható, hogy vagy a bekötést követően szedték még szét a kéziratot (új lapok beillesztése, egyes lapok eltávolítása, esetleg restaurálása céljából), vagy eredetileg a lapok nem is voltak bekötve, és a jelenlegi kötés készítője cserélte fel néhány folió sorrendjét. Ez azonban részletkérdés. Érdekesebb az okiratok kötetben belüli elhelyezkedése, illetve az őket másoló kezek száma. E tekintet-

²² SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. II. Budapest, 1893. 774.

²³ A *possessor*-bejegyzést a hátsó bekötőtábla belső oldalán találtam: *Antonii Demien de Sz. Katolna. 784.*

²⁴ Ld. a bejegyzést az első oldal rektóján: *Donavit consiliarius Antonius Demien*. Királyi tanácsossá 1806-ban nevezték ki, az ajándékozás értelemszerűen leghamarabb ebben az évben történhetett.

²⁵ FRAKNÓI, i.m. 3. – Az adat a Mátyás-levelek kiadásának bevezetőjéből egyébként hiányzik, ld. MKL Bevezető. 5.

²⁶ A Batthyány-könyvtár kéziratai katalógusának legbővebb, negyedik kiadásában találtam egy kéziratileírást, ami egy, többek közt Mátyás király pápákhoz és külföldi uralkodókhoz intézett leveleinek másolatát tartalmazó, 18. századi kötetet mutat be: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*. Ed. ROBERTUS SZENTIVÁNYI. Editio quarta. Szeged, 1958. 259. (534. szám). Ez a kötet azonban legfeljebb részben lehetne az általam bemutatott kézírral, hiszen (a leírás szerint) nem tartalmazza a Mátyás-utódok okleveleit. Ezenkívül bizonyosan nem Batthyány Ignác készítette, ugyanis a leírás szerint 1732 előtt kellett készülnön. A katalógus alapján tehát a Fraknoi által említett kötetet nem tudtam azonosítani.

²⁷ A lapokon egyetlen vízjel van, egy körben foglalt kétkarú mérleget mutat fel, ami egy szárról függ. A szár tetején egy hatágú csillag van. Az azonosításhoz a Piccard-katalógus vonatkozó kötetét használtam fel: *Wasserzeichen. Waage*. Barb. GERHARD PICCARD. (Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe. Das Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart V.) Stuttgart, 1978. A kézirat vízjele a katalógusban a VI. szekció, 41-től az 58. ábráig ábrázolt formáihoz (206–208.) hasonlít. Ezek a katalógus szerint egytől egyig kimutathatók már a 16. század első három évtizedében. A vízjel alapján történő datálást az oklevelek kora is megerősíti: a legkésőbbi oklevelek I. Ferdinánd, illetve I. János korából valók, mindegyik esetben 1541 előttről. Ennél későbbi oklevél-szöveg nincs a kéziratban. Végezetül megemlíteném, hogy a kézirat kötése sem mond ellent annak, hogy a gyűjteményt 16. sz. első felében készítették.

ben külön kell választani a Mátyás-korhoz köthető iratokat, amik a kézirat első hetven lapján, továbbá (a lapok összekevert sorrendje miatt) a 72–73., valamint a 101. folián helyezkednek el. A szövegek legnagyobb részét egyetlen írnok másolta, ennél fogva a gyűjtemény imponálóan egységes. Meg kell említenem azonban azt is, hogy nem hiánytalan. A 38. és a 68. foliót követően legalább egy-egy, de az is lehet, hogy jóval több lap hiányzik. Ezek (a margókra írt glosszákból következően) már a 18. században sem voltak meg. Ezenkívül az sem lehetetlen, hogy eredetileg a Mátyás-levelek sora sem a jelenleg első levelekkel kezdődött, mivel a kéziratban semmilyen címlap nincs, és az első levél élén sem áll semmilyen cím.

A kézirat második, a 73-tól a 162. lapig terjedő részének felépítése a Mátyás-levelektől élesen elkülönül. Az itt található iratok kronológiája II. Ulászló, II. Lajos, I. Miksa német-római császár, továbbá I. Ferdinánd és I. (Szapolyai) János királyok korát fogja át, 1490-től 1540-ig terjedve. A Mátyás-utódok okleveleinek kötetben belüli elhelyezkedésében első pillantásra semmiféle rendszer nincs, a kronológia sorrendje számtalanszor felborul, az egyes uralkodók okiratai sokszor rendszertelenül következnek egymás után. Az összevisszaságot tovább bonyolítja, hogy (a Mátyás-levelek csoportjához hasonlóan) egyes félbemaradó szövegekből következően ismeretlen számú folió hiányzik az eredeti tartalomtól.²⁸ Még a gyűjtemény korától eltérő, régi oklevéllel is találkozunk: Zsigmond királynak a tizenhárom szepesi várost elzálogosító diplomájáról van szó.²⁹ A szövegek másolásán közel egy tucatnyian dolgoztak, igaz, sok esetben csak néhány iratot köthetünk egy-egy *scriptor*hoz. Ennél fogva eleinte azt tartottam legvalószínűbbnek, hogy a Mátyás-levelek egyetlen régebbi, mára eltűnt kéziratból lettek átvéve, a későbbi uralkodók okleveleit pedig számos különböző alkalommal írták a kéziratba.

Ezen oklevelek műfaji jellemzői is élesen különböznek a Mátyás-kori iratoktól. Míg azok esetében szinte kizárólag külpolitikai ügyekben született levelekről van szó, az 1490 utáni szövegek között sok a klasszikus értelemben vett formula: találhatók itt például adománylevél-minták, arengák, címereslevelek, menlevél, esküminták, országgyűlési meghívólevél, *transsumptum*-formula. Ezek a kötetben szétszórtan helyezkednek el, nem lehet őket egyetlen uralkodóhoz kapcsolni. Jelentőségben azonban felülműlják ezeket azok az uralkodói oklevelek, amik jellemzően *in extenso* alakban kerültek bemásra és az esetek többségében a személy- és helyneveket is tartalmazzák.³⁰ Ezek a diplomák II. Ulászlóhoz és fiához köthetők, és (a Mátyás-levelek már ki lévén adva) ezek adják a kézirat legnagyobb jelentőségét.

Az előbbieken esett már szó az oklevelek kronológiai és műfaji összevisszaságáról. Amikor azonban a kézirat tartalomjegyzékét elkészítettem, rá kellett jönnöm, hogy ez csak részben van így. A látszólag teljesen esetleges időrendi sorrend magyarázatául kínálkozott ugyanis, hogy egyes másolók azonos tartalmú iratok bemására törekedtek. Mivel azonban az egyes „csoportokba” csupán néhány oklevelet tudtam besorolni, továbbá ezeket a csoportokat rendszertelenül szakították meg különálló, sehová nem sorolható diplomák,

²⁸ Így például a 102., 123. vagy a 125. lapot követően.

²⁹ Fol. 135v–136r. A szövegből legalább egy lap hiányzik, csak az eleje és a vége van meg. – Címe szerint *transsumptum*, ám nem világos, ki írta át. Ez az oklevél egyéb 16. századi kéziratokban is fennmaradt, ld. *Zsigmondkori Oklevéltár. III.* Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR–BORSA IVÁN. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 22.) Budapest, 1993. 2897. szám. Az ott felsorolt adatok alapján a jelenleg ismert legkorábbi átirat az 1592. évből való.

³⁰ Az Oláh-féle formuláskönyv már említett regálisai esetében szintén ez a helyzet.

nem voltam biztos benne, hogy van értelme a forrásanyag efféle szétszabdálásának. Mindegyesetre, a kézirat felépítését követve, az alábbi tartalmi egységeket tudtam elkülöníteni.

I. Mátyás király levelei.	fol. 1r–70v, 72r–73v, 101r–v ³¹
I. Miksa császár és I. Ferdinánd király formulázott oklevelei.	fol. 71r–v, 76r–100v, 102r ³²
Az 1515. évi bécsi királytalálkozóval kapcsolatos iratok. ³³	fol. 107r–115v; 118r–119r
A csornai konventet illető iratok. ³⁴	fol. 116v–118r
II. Lajos király 1518 és 1521 között kiadott regálisai. ³⁵	fol. 119v–123r
A leleszi konventtel kapcsolatos iratok. ³⁶	fol. 141v–148r
II. Ulászló király levelei [XII.] Lajos francia királyhoz, feleségéhez: [Monforti] Annához és II. Gyula pápához.	fol. 149r–152r
Batthyány Benedek kincstartó 1509. évi leváltásával kapcsolatos iratok. ³⁷	fol. 153v–155r

Amikor a fenti listát a kéziratban dolgozó *SCRIPTOROK* írásával összevettem, kiderült, hogy egyes csoportok okleveleit többen másolták le, ugyanakkor arra is találtam példát, hogy egy írnok több csoport másolásában is közreműködött, emellett pedig további, egyéb iratokkal össze nem függő aktákat is a kötetbe másolt. Korábban (mint fentebb már jeleztem), a kézirat első vizsgálata után úgy vélekedtem, hogy a Mátyás-utódok okiratait számos különböző alkalommal, rendszer nélkül másolták a lapokra. Azonban a fenti csoportok elkülönítése, illetve a folytatólagosan kimutatható *SCRIPTOROK* arra engedtek következtetni, hogy az összeállítás nem évtizedek alatt, időnként egy-két új oklevél másolásával zajlott, hanem valamiféle koncepciót követve, viszonylag rövid időn belül lezárult. Ennek pontos

³¹ Legnagyobb részben egy kéz által írva.

³² Egyazon kéz által írva. Mind itt, mind az előző egységnél a lapok talán a kézirat első bekötésekor, vagy egy későbbi újrakötéskor keveredhettek össze.

³³ A királytalálkozóról legújabbban ld. *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung*. Hrsg. BOGUSLAV DYBAŠ–ISTVÁN TRINGLI. (21st Century Studies in Humanities.) Budapest, 2019.

³⁴ Három oklevél: I. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos kiadványai.

³⁵ Főként országgyűlési vonatkozású iratok.

³⁶ Az oklevelek az 1530-as évekből valók.

³⁷ II. Ulászló király által Perényi nádor, maga Batthyány Benedek, továbbá Homonnai János, a jajcai bánok és Gyulai János, valamint Bakócz Tamás részére kiállított, *sine dato* oklevelek. Bár a negyedik oklevél címében többes számot olvasunk, 1509-ben egyedül Alapi Boldizsár töltötte be a jajcai báni tisztséget, ld. *Magyarország világi archontológiája. 1458–1490. I. Főpapok és bárók*. Szerk. C. TÓTH NORBERT–HORVÁTH RICHÁRD–NEUMANN TIBOR–PÁLOSFALVI TAMÁS. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.) Budapest, 2016. (továbbiakban: Archontológia I.) 142. – Batthyány 1509-ben valóban elvesztette kincstartói tisztségét: Archontológia I. 132.; SOÓS FERENC: *Magyarország kincstartói. 1340–1540*. Budapest, 1999. 54–55. – Amennyire az említett irodalom alapján látom, a tisztség elvesztéséről szóló tudósítás FÖGEL JÓZSEF-re megy vissza (II. Ulászló udvartartása. [1490–1516] Budapest, 1913. 56.), aki az adatot innen vette át: PRAY, i.m. 338. Pray e helyütt kétségkívül a Fol. Lat. 1656-ot idézi, ám csak a nádorhoz szóló oklevelet. A másik négy diploma, úgy látom, kiadatlan.

sabb időtartamáról az összekeveredett, nemkülönben az elveszett lapok miatt nem lehet biztosat mondani.

Érdekesebb kérdést vet fel magának a koncepciónak a problémája, másként szólva, hogy miért éppen ezek az oklevelek kerültek egymás mellé. Ez már átvezet a formuláskönyvek összeállítási processzusához, amiről egyelőre meglehetősen keveset tudunk. Elméletileg természetesen lehetséges lenne, hogy a kézirat egy olyan helyen (leginkább I. Ferdinánd udvarában) készült, ahol feltehetően hozzáférhetők *voltak* mind a saját, mind I. Miksa oklevelei, és hozzáférhetők *lehettek* a két Jagelló-uralkodó kancelláriájának bizonyos állagai. Ám túl azon, hogy semmilyen adatom nincsen arról, hogy a formuláskönyv Jagelló-kori oklevelei közül bármelyik is fennmaradt volna bécsi levéltárakban, még egy ugyanott fellelhető Mátyás-levélgyűjteménnyel is számolni kellene. Egy másik, valószínűbb lehetőség, hogy az összeállítók nem eredeti példányokból, hanem másolatokból dolgoztak. A Nyási- és a Beneéthy-formuláskönyvek a példák arra, hogy a korban egész kötetek lemásolására is sor kerülhetett,³⁸ talán „kézről kézreadták” a bevált gyűjteményeket.³⁹ Magam ezt a vizsgált kézirat esetében azonban csak a Mátyás-levelekről feltételezem. Egy másik, még nem kellőképp kutatott és ennek megfelelően kevésbé ismert probléma az egyes kötetek között „vándorló” szövegek esete. Ennek egy jellemző példája a „Bonfini-másoló” János *scriptor* címereslevele. Fennmaradt a szöveg az Oláh-formuláskönyvben,⁴⁰ valamint a Cocavianus-⁴¹ és a Listhius-formuláriumban⁴² is. Szapolyai Imre szepesi grófi címadománya megvan a Werbőczy-féle, a Cocavianus-, a Listhius- és az Illésházy-formuláskönyvben.⁴³ A Perényi Imrének szóló Abaúj megyei örökös ispáni címadomány szövege az Oláh-formulárium mellett az Illésházy-könyvtár kéziratában is olvasható.⁴⁴

Magam a Fol. Lat. 1656. kapcsán az első párhuzamot a Váradi-leveleskönyvben találtam, annak is a Véber János által „2. kolligátum” névvel illetett részében. A Széchényi Könyvtár kéziratában a 149. és 150. lapokon II. Ulászló király egy hosszabb levele olvasható, amit [XII.] Lajos francia királyhoz intézett. A levélben többek között az oszmánokkal kötött hétéves fegyverszünetre is kitért, ami alapján magam az iratot az 1503. évre datál-

³⁸ FES LXXX. – Hasonló példa az Oláh-formuláskönyv és az azzal nagyfokú egyezést felmutató, jelenleg Stockholmban őrzött formulárium. Vö. 6. jegyzet.

³⁹ BÓNIS, *Középkori jogunk* 144.

⁴⁰ DÉCSÉNYI (SCHÖNHERR) GYULA: II. Ulászló-korabeli címeres levelek. *Turul* 9 (1891/2) 62.

⁴¹ Lőcse város levéltára (Štátny archív v Levoči). Cocavianus Matthias formuláriuma (Lőcsei formulárium). fol. 15r-v. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. (továbbiakban: DF) 286 487. – Wagner Károly közlése alapján TÓTH LÁSZLÓ feltételezte, hogy a címereslevél szövege Lőcse város levéltárában egy másik kéziratban is megvan: Bonfini másolójának címeres levele. *Turul* 47 (1929/1-2) 57.

⁴² KOVACHICH, i.m. XLV.

⁴³ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Kézirattár. Werbőczy-formuláskönyv. fol. 87v–88v. (DF 281 415.); Cocavianus Matthias formuláriuma: fol. 19v–21r. (DF 286 487.); Illésházy-formuláskönyv: OSZK Fol. Lat. 2238. fol. 88v–90r.; Liszthy-formulárium: KOVACHICH, i.m. XLV. – Az utolsó két adatot PÁLFFY GÉZA is idézte: A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: „...éltünk mi sokáig két hazában...”. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. DÁNÉ VERONKA–OBORNI TERÉZ–SIPOS GÁBOR. Debrecen, 2012. 180.

⁴⁴ Oláh Miklós-formulárium: *A Perényi család levéltára. 1222–1526*. Közzéteszi TRINGLI ISTVÁN. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 44.) Budapest, 2008. 342–343.; Illésházy-formuláskönyv: OSZK Fol. Lat. 2238. 77r–78r.

tam, és összefüggésbe hoztam a kéziratban olvasható következő négy oklevéllel (lásd fentebb a táblázatot). A leveleskönyvben azonban csak a francia királynak címzett *missilis* találtam meg, igaz, abban az általam megsejtett 1503. évi dátum is benne foglaltatott.⁴⁵ Hogy azonban mégsem zsákutca a kéziratokon belül oklevélcsoportok elkülönítése, arra nézvést a Váradi-leveleskönyv továbblapozása szolgáltatott szerencsés módon adatot. A Véber János beosztása szerinti „3. kolligátum” 177–179. oldalain ugyanis pontosan ugyanazt az öt oklevelet találtam meg Batthyány Benedek kincstartó 1509. évi leváltásáról,⁴⁶ mint amiket a Fol. Lat. 1656. 153–155. lapjairól kijegyeztem.

Mindebből több következtetést is levonhatunk. Egyfelől érdekes probléma a gyűjtemények összeállítási processzusa, amivel kapcsolatban még hiányosak az ismereteink. A kötetek között „vándorló” oklevelek, oklevélcsoportok azonban arra engednek következtetni, hogy egy-egy új kollekciónak összeállítása hamar elszakadhatott az abban foglalt oklevelek eredeti példányaitól, és a másolatok kötetről kötetre vándoroltak. Az elmúlt években sokat foglalkoztam olyan kéziratok dekrétumgyűjteményekkel, amelyek jó része a 16. században készült. A „forgatókönyv” azok esetében is hasonló volt: alig találtam olyan, máig fennmaradt példányt, amelyiknél bizonyítható volt eredeti oklevelek használata, általában csak a másolatokat lehetett egymással kapcsolatba hozni.⁴⁷

Problematikus a formuláskönyvek és a leveleskönyvek műfajának elkülönítése is. A témával foglalkozó kutatók egy része már többször kiemelte a két csoport közötti bizonytalan határvonalat, amit a Fol. Lat. 1656. alapján magam is megerősíthetek, hiszen a kötetben keverednek a formulázott levelek és az oklevélformulák. Jogos lehet a distinkció, amennyiben a kéziratokban található források tipizálásával próbáljuk elhatárolni a két kategóriát. Véleményem szerint azonban nem érdemes különbséget tennünk akkor, ha érdeklődésünk inkább a kéziratok tartalmára és az abban található adatokra irányul, ugyanis mind a formulás-, mind a leveleskönyvek a kancelláriák kimenő forgalmából adnak pillanatfelvételeket.

Végezetül, ám nem utolsósorban, a *manuscriptum* önmagában újabb bizonyítéka annak, hogy a kora újkori kéziratok sok olyan középkori forrást tartottak fenn, amelyek eredeti példányai más formában nem ismertek. Az Istvánffy-, a Listhius- és a Szöröcsöky-formuláskönyvek vizsgálata igazolja, hogy ezt már a régebbi szakirodalom is felismerte, ám a kötetek sora tovább bővíthető, és ez bizonyára így lesz a jövőben is.⁴⁸ A kódexben olvasható Jagelló-kori oklevelek kiadása pedig a mohácsi csatát megelőző évtizedek politikatörténetéhez szolgáltatna számos, más forrásból egyelőre nem ismert adatot.

⁴⁵ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. MSS. II. 393. 137–139. (DF 290 345.) – A kolligátumokról ld. VÉBER, Kézirat 126–127.; VÉBER, *Két korszak* 118–119.

⁴⁶ Ld. a 37. jegyzetet.

⁴⁷ MIKÓ GÁBOR: A Corpus Juris Hungarici és 16. századi törvényhozásunk okleveles emlékei. In: *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. KÁDÁR ZSÓFIA et alii. Budapest, 2011. 63–81.

⁴⁸ A tanulmány írása során átvizsgáltam az Országos Széchényi Könyvtár kézirtárának kötetes kéziratokat regisztráló katalógusait. A címléírások alapján is nyilvánvalóvá vált, hogy a gyűjtemény további, középkori vonatkozású (ok)levélkollekciónkat őriz. Ezek részletesebb bemutatása a jövőbeni kutatás feladata lesz.

Zusammenfassung

GÁBOR MIKÓ
Zwischen einem Formular- und einem Briefbuch
Die Handschrift Fol. Lat. 1656. der Ungarischen Nationalbibliothek

Der Beginn der Forschungsgeschichte ungarischer Formularbücher liegt über zweihundert Jahre zurück. Es war der berühmte Historiker, Martin Georg Kovachich, der im Jahr 1799, in einem bis heute grundlegenden Beitrag (*Formulae solennes styli in cancellaria ... Regni Hungariae olim usitati*) die Aufmerksamkeit der Historiker auf dieses Quellenmaterial gelenkt hatte. In dem Buch gab er zum einen den Text mehrerer mittelalterlicher Formularien *in extenso* heraus, zum anderen publizierte er die Inhaltsverzeichnisse jener Bände, deren Texte er im Rahmen seiner Arbeit nicht abdrucken konnte. Die moderne Terminologie zur Klassifizierung und Untersuchung des Quellentyps in der ungarischen Historiographie wurde vom Rechtshistoriker György Bónis in den 1970-er Jahren elaboriert. An seiner Methodik ist bis heute nichts geändert worden; in der Einleitung der Textausgabe des sog. Nyási-Formularbuchs, die 2018 erschien, wurde die Einteilung von Bónis rekapituliert und wiederholt.

Eine andere Quellengruppe, die der sogenannten Briefbücher, hat auch eine lange Forschungsgeschichte hinter sich. Die Herausgeber derartiger Handschriften unterstrichen mehr als einmal die Ähnlichkeit, die zwischen den Brief- und Formularbüchern bestanden haben soll. Das Hauptargument hierfür war die Tatsache, dass die Mehrzahl der Briefe in den Briefbüchern nicht in Originalform, sondern als standardisiertes Textmuster erscheint. Als 2008 eine der wichtigsten Briefsammlungen des Königs Matthias Corvinus, der sogenannte Kodex von Hédervár, in Faksimile-Form veröffentlicht wurde, hob der Verleger mit Nachdruck hervor, dass die Handschrift ursprünglich die Funktion eines Formulariums besessen haben dürfte. Trotz alledem hat die ungarische Formularbuch-Forschung, die nach wie vor auf der angesprochenen Klassifizierung von Bónis fußt, die Briefsammlungen nie einer gründlichen Analyse unterzogen.

Aufmerksam auf die Problematik wurde ich während des Studierens der Handschrift Fol. Lat. 1656. der Ungarischen Nationalbibliothek. Der Kodex ist in der Briefbuch-Forschung seit langem bekannt, wurde er jedoch als Formularbuch noch nie registriert. Fest steht es, dass die Handschrift eine Menge standardisierte Brieftexte beinhaltet, aber daneben auch Urkundenvorlagen. Die Schriftstücke stammen größtenteils aus der zweiten Hälfte des 15. und aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Die unbekanntenen Editoren, die die Texte zusammengetragen und in die Handschrift kopiert hatten, hielten die Brief- und die Urkundenformeln sichtbar nicht auseinander. Das Ziel muß nämlich das gleiche gewesen sein: den Mitarbeitern verschiedener Kanzleien Textmuster zur Verfügung zu stellen.

Aufgrund all dessen stellt sich die folgende Frage: Ist die Formularbuch-Klassifizierung von Bónis auch in der Zukunft eine Anwendung wert, oder ist es möglich, durch das Einbeziehen der Briefbücher die Grenzen des Formularbuch-Begriffs – bezogen auf das Mittelalter – auszudehnen oder zu präzisieren? Ich bin der zweiten Auffassung. Ein Teil jener Handschriften, die bei einer entsprechenden Untersuchung in Betracht zu ziehen sind, enthält Urkunden- sowie Briefvorlagen, die belegen, dass die beiden Quellentypen von den Formularbuch-Editoren nicht als unterschiedliche Gattungen aufgefasst wurden. Es muss

auch angesprochen werden, dass selbst die Einteilung von Bónis zum Teil unfolgerichtig ist. Schlussendlich darf nicht außer Acht gelassen werden, dass sowohl die in den erwähnten Handschriften auffindbaren Briefe und als auch die Urkunden die von verschiedenen Kanzleien ausgesandten Aktenmaterialien aufbewahren und widerspiegeln. Die Originalexemplare der Brief- und Urkundenvorlagen sind zum größten Teil verloren gegangen.

Summary

GÁBOR MIKÓ

Between Formularies and Letter Books

The Manuscript Fol. Lat. 1656. of the National Széchényi Library

The study contributes new data to formularies that were long-neglected in Hungarian medieval studies, advancing research on them. The short historiographic introduction is followed by the presentation of a formulary-manuscript, available in the National Széchényi Library, which comprises a large number of unpublished charters from the Jagiellonian Era. In addition to the importance of the undiscovered charters hidden in the codices representing the genre, the paper draws attention to the terminology issues in the formularies and letter books.